

СПОНУКАЛЬНА МОДАЛЬНІСТЬ У СТРУКТУРІ БЕЗОСОБОВО-ІНФІНІТИВНИХ РЕЧЕНЬ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На сучасному етапі розвитку українського мовознавства все більшої актуальності набувають дослідження із семантичного та прагматичного синтаксису. Об'єктом синтаксичних досліджень стають не тільки конструкції, форма яких відповідає передаваному змісту, а й асиметричні речення. Часто причиною невідповідності формальної та змістової організації речення є комунікативний намір мовця. Безособово-інфінітивні речення – конструкції, що містять у своїй структурі суб'єктивно-модальний компонент і постпозитивний інфінітив – теж можуть передавати значення, які не характерні їх формі та є комунікативно зумовленими. Різновидом таких конструкцій є речення, що використовуються мовцем для непрямого спонукання.

Безособово-інфінітивні речення частково потрапляли в поле зору дослідників категорії спонукання. Так, Л.У. Каранська звертає увагу на роль модальних лексем (передусім лексем *треба, потрібно, слід, час, необхідно* і под.), ужитих разом із інфінітивом у формуванні модальності спонукання: вона зауважує, що структури на зразок: *Час покінчити з пияцтвом!* за певних обставин мовлення можуть сприйматися як спонукальні. [4, 20]. Опису та характеристиці непрямих спонукальних конструкцій (у тому числі й безособових речень) присвячене дисертаційне дослідження С.В. Мясоедової. Дослідницею було виявлено мовні засоби, які організують непрямі спонукальні конструкції, здійснено перелік відтінків спонукальних значень [6]. У цьому плані аналіз безособово-інфінітивних речень як конструкцій, де реалізується непряме вираження спонукання, має доповнити синтаксичні дослідження, присвячені категорії спонукання.

Метою статті є виявлення спонукальних значень і засобів їх вираження у структурі безособово-інфінітивних речень сучасної української мови шляхом аналізу формально-семантичної та комунікативної організації цих синтаксичних одиниць.

Спонування – "вольове" або "волюнтативне" відношення, що відображає певну поведінку учасників спілкування: мовець повідомляє про свою волю й очікує реакції на повідомлене слухача.

Ще В.В. Виноградов відзначав, що поняття спонукальності ширше, ніж значення імператива дієслівної форми. Дослідник застерігав від ототожнювання модального значення як категорії синтаксичної зі способовим значенням дієслова як категорії морфологічної [2]. Виходячи із цього, сучасні синтаксичні описи української мови базуються на думці, що модальні значення створюються як наслідок взаємодії різних мовних рівнів: лексичного (уживання слів із загальною семантикою волевиявлення й оцінки), морфологічного (уживання імперативних форм дієслова), синтаксичного (оформлення речень як питальних/непитальних, стверджувальних/заперечних, реальних/ірреальних за своїм змістом незалежно від значення дієслівної форми).

Поряд з основним способом вираження спонукальності – наказовим способом дієслова в складі імперативних речень – існують інші мовні засоби. Одним із непрямих засобів вираження спонукального значення є безособово-інфінітивні речення. Спонування, виражене аналізованими конструкціями, є некатегоричним, наприклад: *Нічого вередувати. [За такого багатого не підеш, так кого ще тобі треба?]* (Г. Квітка-Основ'яненко) – пор.: "Не вередуй". Висловлене в непрямий спосіб спонування створює ефект тактовності мовця, дозволяє не порушувати комфорт співрозмовника та певною мірою захищає мовця від категоричної відмови й емоційної атаки з боку слухача в разі його негативної реакції на спонування. Тим самим можна розглядати непряме спонукальне значення безособово-інфінітивних конструкцій комунікативно зумовленим.

В осмисленні аналізованих речень як спонукальних висловлень провідна роль належить уживанню в їх структурі модальних слів, тобто лексико-граматичним чинникам, наприклад: *Не випадает говорити про поважну справу в такому стані!* (В. Підмогильний) – пор.: "Не говоріть про поважну справу в такому стані!"; *...вам нічого сидіти у Корманичах, [якщо тут небезпечно]* (Ю.

Опільський) – пор.: "Не сидіть у Корманичах, [якщо тут небезпечно]". Однак ця функція модальних лексем реалізується лише за умов певної мовленнєвої ситуації, яка експлікується в структурі висловлення або осмислюється з контексту чи конситуації. Йдеться про ситуації, у яких один із учасників комунікації (мовець) володіє інформацією про бажаність (необхідність, можливість і т.ін.) перетворення реальної ситуації на нову й у цьому перетворенні зацікавлений інший учасник комунікації (слухач). Своїм повідомленням про бажаність (необхідність, можливість і т.ін.) зміни певного стану речей мовець може спонукати адресата до відповідних вчинків. Так, у конструкції *Час би вже й черв'яка заморити* (І. Нечуй-Левицький) мовець, що пропонує співрозмовнику пообідати, припускає його зацікавленість у дії. Повідомлення про бажаність, необхідність, можливість тим самим спонукає адресата до відповідних вчинків.

Таким чином, функцією модальних лексем може бути створення у відповідному контексті спонукального значення висловлення. Відповідно лексеми із суб'єктивно-модальним значенням є важливим мовним засобом творення спонукальності. Функціонування непрямих висловлень, виражених безособово-інфінітивними конструкціями з лексемами на позначення бажаності, необхідності/непотрібності, можливості/неможливості здійснення дії, має свою специфіку й заслуговує на детальний аналіз.

Безособово-інфінітивні речення з модальними лексемами **бажальної семантики** можуть оформляти спонукальні висловлення на зразок: *Так би мені хотілось побувати в тебе вдома!* (з усного мовлення) – пор.: "Запроси мене до себе додому". Усвідомленню таких конструкцій як спонукальних сприяє своєрідність вираження в них модальності бажаності: спонукання може формуватися завдяки експлікації модальним словом значення бажаності в певному контексті. Як правило, безособово-інфінітивні речення з модальними лексемами на позначення бажаності здійснення дії оформляють прохання (спонукання слухача задовольнити потреби й бажання мовця), пропозиції та поради (повчання, підказки, як вчиняти в тій чи іншій ситуації), наприклад: *[Не знаю сам чому, але] мені бажалось би почути на се відповідь, власне, від*

Кассандри (Леся Українка) – пор.: "Нехай відповідь Кассандра" – прохання; *Хотілося б пошвидше вирішити це питання* (з усного мовлення) – пор.: "Давайте швидше вирішувати це питання" – пропозиція. Порада є спонуканням передусім в інтересах слухача. Водночас порада може імплікувати осуд, містити звинувачення. Наприклад, речення *І хочеться тобі марно час гаять, здоров'я запугублювать!* [*Сидів би нишком та хліб жував*] (І. Нечуй-Левицький) маркує інформацію: "Марно час гаяти та здоров'я запугублювати – погано" → "Ти вчиняєш погано" → "Не роби так". Руйнації прямого значення сприяє сполучник *і* та інтонація – акцентуалізація на модальному дієслові.

Безособово-інфінітивні речення з модальними лексемами на позначення бажаності дії, особливо зумовленої первинними потребами, у певному контексті, що відображає специфічну ситуацію мовленнєвого спілкування, можуть усвідомлюватися як спонукальні попри те, що будь-які маркери імперативної семантики в їх структурі відсутні. Мовець, намагаючись бути ввічливим і тактовним, ховає прохання за безособовою конструкцією зі значенням бажаності дії. У більшості випадків безособове дієслово в таких реченнях виражає значення ірреальної модальності бажального способу, наприклад: *Так би нам хотілось тернуть борщу або чогось тривного!* [*А мама все нам дає супчик та бульйончик*] (І. Нечуй-Левицький). Завуальоване прохання дає можливість адресату для його ігнорування й водночас дозволяє мовцю уникнути неприємної ситуації відмови. Як відомо, незнання трактування тих чи інших явищ співрозмовником створює комунікативний дискомфорт, і мовець прагне його позбутися іноді навіть шляхом приховування своїх намірів. Таке "приховування комунікативної мети" Д. Гордон та Дж. Лакофф назвали пом'якшенням комунікативного наміру [3]. Так, конструкцією *Так би нам хотілось тернуть борщу або чогось тривного!* мовець хоче взнати не тільки, чи має бажання слухач його пригостити, а ще про наявність у нього бажаного. Прохання завжди супроводжується компонентом "можливість" в очах мовця, але це не завжди відповідає дійсності.

Таким чином, безособово-інфінітивні речення, які містять суб'єктивно-модальний компонент зі значенням бажаності здійснення дії, можуть: 1) виражати

такі спонукальні значення, як прохання, пропозиція, порада; 2) супроводжуватись осудом і негативною оцінкою; 3) передавати спонукальні значення, що узгоджуються з пом'якшенням комунікативного наміру.

Безособово-інфінітивні реченнєві одиниці з модальним компонентом на позначення **необхідності/непотрібності здійснення дії** найчастіше виконують функцію непрямого спонукування. Позицію суб'єктивно-модального компонента в таких конструкціях заповнюють лексеми *(не) належить, (не) годиться, не гоже, (не) треба, (не) варто, (не) можна* (у значенні "(не) треба"), *(не) слід, необхідно, (не) час, (не) пора, (не)гарно* і т.д., наприклад: **Належить** добрі діла пильнувати, [то для людей добре і корисне] (В. Шевчук) – пор.: "Пильнуйте добрі діла"; [– Тебе запрошують на хліб-сіль, – сказав Ламбарда. – А може. –] **Негарно** відмовлятися. [Вони якраз насмажили] (В. Шкляр) – пор.: "Не відмовляйся".

Безособово-інфінітивні речення з модальним компонентом на позначення необхідності/непотрібності здійснення дії можуть оформляти такі спонукальні висловлення, як: 1) **порада**, наприклад: *Треба ото мені тих книжок жерти, [тоді й спатиметься]* (Г. Тютюнник); 2) **прохання**, наприклад: *– Бичка треба зарізати, діду. [Того ми вас і шукали. Ходімо та поговорите з мамою]* (В. Яворівський); 3) **запрошення**, наприклад: [– Ви сам? – відгукується до мене Ехо. – Ви потім самі вставите серезку чи прийдете до нас?] *Варто* було б оглянути протокол. – [Прийду. Прийду до вас особисто] (В. Шкляр); 4) **пропозиція**, наприклад: *За щасливий день годиться чокнутись!* (Ю. Дольд-Михайлик); 5) **докір**, наприклад: *Годилось би хоч "дякую" сказати* (Л. Романчук); 6) **застереження**, наприклад: *Не можна куштувати немиті овочі та фрукти на ринках міста* (з усного мовлення); 7) **дозвіл**, наприклад: [А раз ви зрадники, то й зрадники, то] *можна* й землю зарівнять (Л. Костенко); 8) **заклик**, наприклад: [– Все! – перепинив шеф. Замнемо...Жарти жартами, а] *час* уже переходити до поважних справ... (О. Кононович); 9) **підбурювання** (спонукування до шкідливих, небезпечних за наслідками дій), наприклад: *Принизливо не помститься за це* (з усного мовлення), *Сором теріти таку образу!* (з усного мовлення).

Непрямі спонукальні висловлення, оформлені безособово-інфінітивними

реченнями (зокрема, порада, прохання), позначені мотиваційним компонентом. У силу того, що переважна більшість спонукальних висловлень, які передають безособово-інфінітивні конструкції, виражає некатегоричні види спонукування, вони завжди містять мотиватор необхідності спонукуваної дії або супроводжуються реченнями, які його репрезентують, наприклад: [*... ув'язнені не дуже охоче цей папірець підписують, боячись провокації, і]* треба на них кричати або умовляти (І. Багрянний); *Можна розходитись, товариші, [бо година вже пізня]* (Г. Тютюнник). Мотивація може також впливати з контексту чи конситуації

Висловлення, оформлені прислівниковими безособово-інфінітивними реченнями з модальними лексемами, що виражають значення необхідності/непотрібності здійснення дії, часто містять оцінний компонент змісту. Оцінка може бути загальною (*добре, погано*) і деталізованою (*етично, економічно вигідно, точно* і т.д.). Деталізовані оцінки містять компонент "підстава оцінки", який може міститись у лексичному значенні показника оцінки або ж спеціально розкриватись у реченні. Особливо часто для непрямого спонукування використовуються конструкції зі словами на позначення деталізованої оцінки, оскільки остання містить мотивацію для здійснення дії, наприклад: *Було б безглуздо саме тепер скоритися долі. [Доля ще була в його (Хмельницького) руках]* (Н. Рибак) – пор.: "Не корись, бо це **безглуздо**". Про використання оцінки для впливу писав Ч. Стівенсон. Він помітив, що схвалення, яке міститься в оцінці, не є неадресованим вираженням емоцій, мета оцінки – викликати певний психологічний стан [9, 153-155]. Твердження, що щось є хорошим, служить мотивом учиняти так, у той час, як твердження, що якась дія є поганою, служить застереженням її реалізації.

Успіх впливу забезпечується не тільки вживанням оцінних слів, що виступають мотиваторами для здійснення спонукуваної дії. Не останню роль у цьому відіграє незаміщеність позиції суб'єктної лексеми. Н.Д. Арутюнова помітила, що конструкції з незаміщеною позицією суб'єктної лексеми мають значення "солідаризації (емпатії)" з адресатом [1, 111-112]. У такий спосіб мовець повідомляє, що дія, до якої він спонукає співрозмовника, є спільною та вигідною

для обох сторін. Автор книги "Психологія впливння" Р. Чалдіні зауважує, що повідомлення мовця про спільність мети та про взаємну вигідність справи посилює поступливість і допомагає сильніше впливати на співрозмовника [8, 174]. Незаміщеність позиції суб'єкта, характерна для безособово-інфінітивних речень, що функціонують як непрямі спонукання, може слугувати також створенню ефекту ввічливості та пом'якшувати силу спонукання, наприклад: *Даремно кричати, марно витратити сили й слова* (Н. Рибак) – пор.: "Даремно тобі/вам кричати, марно тобі/вам витратити сили й слова".

Для спонукальних безособово-інфінітивних речень характерним є супровід різними відтінками. Наприклад, висловлення *Недобре думати зле про ближнього, [а про мене тим більше]* (В. Шевчук) виражає прохання ("Думай про мене добре") і містить осуд ("Недобре думати про ближнього – погано" → "Ти вчинив погано" → "Ти поганий"). У висловленні [*Чому ти їй не запропонуєш одружитися?*] *Не можна так довго дівчині голову крутити* (Ю. Винничук) порада поєднується з осудом: "Не крути дівчині голову, бо це погано".

Безособово-інфінітивні речення з модальним компонентом на позначення необхідності/непотрібності здійснення дії постають продуктивними в передачі імпліцитного спонукання. Так, повідомляючи слухачеві про необхідність виконання вимушеної небажаної дії, мовець має на меті спровокувати його до перешкоджання цій дії або до допомоги. Такі наміри мовця стають зрозумілими лише з контексту чи ситуації. Наприклад, висловлення [*Так мене ноги болять, а]* *треба води наносити* (з усного мовлення) імплікує прохання "Наноси мені води". Мовець, повідомляючи слухачу про свій стан або ситуацію, у яких він перебуває, як про такі, що вважаються ненормативними й оцінюються в суспільній свідомості негативно, демонструє свою зацікавленість у зміні такої ситуації на кращу та спонукає в непрямий спосіб до цього слухача. Наприклад, висловлення мовця, адресоване заможному сусідові (з яким він перебуває у дружніх стосунках) [*У хаті нема ні копійки.*] *Доведеться йти на поклін до Миколи* (з усного мовлення) є прихованим проханням: "Позич мені гроші". Тенденція виражати імпліцитне спонукання простежується серед безособово-інфінітивних речень з

оцінною лексемою в призив'язковому компоненті та зв'язкою, що виражає граматичне значення ірреальної модальності бажального способу. Наприклад, конструкцією *Цікаво було б поглянути на ваш альбом, [якщо, звісно, він не надто інтимного характеру]* (Ю. Дольд-Михайлик) у ввічливій формі маркується прохання "Дайте подивитись ваш альбом". Мовець у такий спосіб прагне уникнути нав'язування та запобігти можливій прямій відмові, яка б була не бажаною для обох сторін: "Дайте подивитись ваш альбом" – "Не дам".

Отже, безособово-інфінітивні речення з модальними лексемами на позначення необхідності/непотрібності здійснення дії характеризують: 1) здатність передавати спонукальні значення (порада, прохання, пропозиція, заклик, запрошення, дозвіл, застереження, підбурювання); 2) зв'язок із мотиваційним компонентом, який міститься в реченні або ж осмислюється з контексту чи консітуації; 3) поєднання спонукальних значень з оцінними; 4) незаміщеність суб'єктної лексеми, що забезпечує емпатію слухача з мовцем або сприяє створенню ефекту ввічливості, чим полегшує вплив.

Безособово-інфінітивні конструкції з модальними лексемами зі значенням **можливості/неможливості здійснення дії** найчастіше репрезентують такі види спонукування, як дозвіл, порада, пропозиція, наприклад: *Далі, для всіх, можна заслати клейонками: [не великі пани]* (Г. Тютюнник); *Мене, людину, можна не простити. [Але народи?! Ради всіх святих]* (Л. Костенко).

Мовець може обирати речення з лексемами на позначення можливості здійснення дії (зокрема лексемою **можна**) в тих випадках, коли позиція слухача йому невідома й він хоче взнати його думку з приводу висловленої в непрямий спосіб пропозиції. Непрямо висловлена пропозиція дозволяє уникнути категоричної відмови та гніву чи образи з боку співрозмовника, наприклад: *[Господарство хоч не сяке там скарбове,–] можна б йому ціну скласти, [– та таке ж то порядненьке]* (Марко Вовчок) – пор.: "Складіть ціну господарству".

Спонукальні значення можуть маркуватись прономінальними безособово-інфінітивними реченнями з модальним компонентом на позначення можливості/неможливості здійснення дії. Висловлення, що здаються на перший

погляд повідомленнями, за наявності слухача, що симпатизує мовцю чи залежний від нього, можуть мати спонукальний ефект, наприклад: *[Нема горба, що додом зветься.] І нема кому спитать: "Хто ти? І звідки? І куди ідеш?.."* (І. Жиленко) – пор.: "Мені хочеться, щоб був той, хто б спитав: "Хто ти? І звідки? І куди ідеш?" → "Спитай мене: "Хто ти? І звідки? І куди ідеш?"

О.Г. Почепцов, досліджуючи імпліцитні спонукальні висловлення, зміст яких вичерпується констатацією наявності чогось небажаного або відсутності чогось необхідного, чим спонукає мовця виправити цю ситуацію, помітив, що у відповідь на висловлення *"нема хліба"* слухач повинен створити ситуацію *"є хліб"* [7, 31].

Імпліцитне спонукальне значення, що супроводжується відтінками жалю з приводу нездійсненості дії, бажанням здійснити дію, найчастіше передається безособово-інфінітивними реченнями з прономінальним компонентом **ніхто, нікуди, ніде**, наприклад: *[Тепер куди гожуся? З п'янюгою воджуся!]* *Ні з ким взяти поради І совіту подати* (Г. Квітка-Основ'яненко); *[Коли нема щастя, нема талану,] нема кого й кинуть, [ніхто не згадає...]* (Т. Шевченко). Такими конструкціями мовець підкреслює свою самотність. Аналіз мовного матеріалу дозволяє зробити узагальнення, що найнестерпнішою неможливістю, вираженою прономінальними безособово-інфінітивними конструкціями, є неможливість суб'єкта змінити становище самотньої, "зайвої" в суспільстві людини. Це зумовлено тим, що людина є соціальною істотою, яка поза суспільством Людиною бути не може, й спілкування є однією з її базових потреб.

Отже, безособово-інфінітивні конструкції із суб'єктивно-модальним компонентом на позначення можливості/неможливості здійснення дії характеризуються: 1) здатністю репрезентувати пораду, пропозицію, дозвіл, погрозу; 2) відповідністю таким комунікативним намірам, як: запит інформації для уникнення категоричної відмови, вираження гніву чи образи з боку слухача; 3) впливом на слухача з метою домогтись від нього співчуття, осуду "винних", допомоги тощо.

Таким чином, непряме вираження спонукального значення притаманне

безособово-інфінітивним конструкціям, у яких значення модальних лексем певним чином узгоджується з умовами конкретної мовленнєвої ситуації, що впливає зі структури висловлення або з контексту. При цьому непрямим спонукальним висловленням, оформленим як безособово-інфінітивні речення, властива некатегоричність, наявність у структурі мотиваційного компонента, тенденція до поєднання спонукальних значень з оцінними.

Перспективою для подальшої лінгвістичної розвідки є дослідження впливу лексико-семантичного наповнення позиції інфінітива на створення спонукальності в структурі безособово-інфінітивних речень.

Література

1. **Арутюнова Н.Д.** Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 340 с.
2. **Виноградов В.В.** Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – 559 с.
3. **Гордон Д., Лакофф Дж.** Постулаты речевого общения // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16. – М.: Прогресс, 1985. – С. 276-302.
4. **Каранська М.У.** Синтаксис сучасної української літературної мови: Навч. посібник для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів України. – К.: Либідь, 1995. – 312 с.
5. **Ковтунова И.И.** Поэтический синтаксис. – М.: Наука, 1986. – 207 с.
6. **Мясоєдова С.В.** Категорія спонукання і її вираження в непрямих висловленнях сучасної української мови: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – Харків, 2001. – 177 с.
7. **Почепцов О.Г.** Основы прагматического описания предложения. – К.: Вища школа, 1986. – 115 с.
8. **Чалдини Р.** Психология влияния. – СПб.: Питер, 2002. – 288 с.
9. **Stevenson Ch.L.** Facts and values (Studies in ethical analysis). – Yale UP, 1964. – 412 p.